

HARMADIK UTAK* NÉHÁNY SZEMPONT RÖPKE ÉS BIBÓ ÖSSZEVETÉSÉHEZ

Cserne Péter

egyetemi tanársegéd, Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Jog- és Államtudományi Kar, Jogbölcseleti Tanszék – peter.cserne@mailbox.hu

Bevezetés

„Többször fölmerül a kérdés: mi köze van Röpke »harmadik út«-jának a magyar »harmadikutasokhoz«, azaz Bibó Istvánhoz és a népi írókhoz. Ebből a tárgykörből talán több doktori értekezés is írhatnának a türelmes és olvasni szerető kultúrtörténészek.” (Röpke, 2000: 126) – írta nemrég egy magyar Röpke-válogatás szerkesztője.¹ E javaslaton felbátorodva az alábbiakban továbbgondolom Bibó szocializmus- és kapitalizmusképeről szóló korábbi megállapításaimat (Cserne, 2002). Pontosabban, azokra részben támaszkodva, azokkal párhuzamosan igyekszem bemutatni Wilhelm Röpke életművének néhány fő vonását, amelyek a Bibó gondolataival történő összevetés szempontjából fontosak lehetnek. Előtte azonban szükségesnek tartom, hogy a fent idézett kérdés, s így az összevetés jogosultsága mellett szóló érvekkel szolgáljak (1. pont), továbbá a két szerző életművének magyarországi ismertségében feltehetően meglévő különbséget Röpke pályájának, háttérének és hatásának érzékeltetésével, a jelen írás szempontjából szükséges mértékben csökkentsem (2. pont). Ezután térek rá

Bibó és Röpke életművének összevetésére. Erre e tanulmányban a szocializmus és kapitalizmus kérdésében megfogalmazott nézeteik kapcsán teszek kísérletet (3. pont). Végül amellet fogok érvelni, hogy a két szerző kapcsolata bizonyos felszíni hasonlóságok és közös források kimutathatóságán túl gondolkodásuk néhány igen általános vonásának egyezésében érhető tetten.²

1. Az apropó: filológiai és közvetett kapcsolatok

1.1. Bibó Röpkéről

Magam két olyan szövegrészletet ismerek, ahol Bibó Röpkére utalt. Az egyik az *Ókécskei előadás* után elhangzó egyik kérdésre adott válasza. Ebben annyit mondott, hogy „Röpke benne él egy kis, intim, meleg európai környezetben, egy kultúrvidékről származik, és ott talált otthonra. Ő a gépi civilizációnak a térfoglalását rémesnek látta. A gépi civilizáció annak az embernek a számára rémes, aki mielőtt a gépi civilizációba bekerült volna, nem volt szabad. A leggépiőbb civilizáció a

² Írásom első változatának elkészülte után jutott el hozzám Lányi Kamilla (2002) és Kovács Gábor (2002) egy-egy gondolatébresztő tanulmánya, melyek a harmadik út problémája kapcsán Bibó és Röpke nézeteivel is foglalkoznak. E két írás tanulságait csupán esetenként volt módom beépíteni a magaméba. A harmadik út, a szociális piacgazdaság, a piaci szocializmus különféle értelmezéseinek tömör bemutatására (sok szakirodalmi utalással) l: Lányi 1996; 2002: 3-6.

* A tanulmány a Bibó István Szellemi Műhelyben tartott előadásom bővített változata.

¹ A kérdést J. Horváth egyébként már 1990-ben is felvetette, s néhány szempontot adott a válaszhoz is. (J. Horváth, 1990: 13–14.)

valóságos, szabad emberek számára a munkalehetőségek könnyebbülését jelenti, és semmi más.” (Bibó, 1999: 307.)

A másik említés helye az *Összeesküvés és köztársasági évforduló* című tanulmány azon gondolatmenete, ahol Bibó arról írt, hogy a harmadik út helyessége azon múlik, „milyen alternatívákat állítunk fel első és második útként”. (Bibó, 1986b: 453.) Röpke itt – Bibó szerint helytelenül – olyan harmadik utat választott, mely „el akarna kanyarodni a szocializmus felé való fejlődéstől”. (uo. 454.)

Mindkét helyen szinte marginálisan, de mindkétszer negatív értékeléssel esik tehát szó Röpkeéről, ráadásul az első esetben kissé homályosan. Az értékelések tartalmi megvitatására a 3. pontban térek vissza.

1.2. Röpke és Magyarország

Röpke legismertebb s legtöbb nyelvre lefordított műve, a *Die Gesellschaftskrisis der Gegenwart* (Korunk társadalmi válsága, Röpke, 1942a). A könyvet már 1943 májusában a Magyar Szemlében ismertette Lengyel Géza, majd az év őszén (s 1944 elején újra) mintegy kétharmad része fordításban is megjelent, Barankovics István előszavával, *A harmadik út* címmel (Lengyel, 1943, vö. Lányi, 1996: 11.). Ezt Bibó nyilvánvalóan ismerte. Magyarul egyébként már 1936-ban megjelent Röpke egy Budapesten tartott közgazdaságtani előadásának szövege is, ezután először 1990-ben fordították le egy, a kollektívizmus ellen írott pamfletjét, majd 1996-ban, s bővített kiadásban 2000-ben adtak ki egy rövid válogatást írásaiból (Röpke, 1936, 1990, 2000). A szocialista tábor országaiban (később látjuk, miért) Röpke többnyire nemkívánatos szerző volt³, bár művei a hazai

könyvtárakban németül hozzáférhetőek voltak. 1989 után többször hivatkoztak rá mint a Magyarország számára példát jelentő német szociális piacgazdaság egyik szellemi atyjára (Hieronymi, 1990; J. Horváth, 1990, 1991, 1993, vö. még Lányi, 1996). Ugyanakkor Röpke magyar vonatkozású utalásai a szokásosnál élénkebb érdeklődésre vullanak.⁴

1.3. Közvetett kapcsolatok

Bibó és Röpke pályája, munkássága közös ismerőseiken és közös forrásaikon keresztül is érintkezésbe került egymással. Bibó ugyan 1934–35-ben tanult a genfi *Institut Universitaire de Hautes Etudes Internationales*-on (mikor Röpke még Isztambulban dolgozott), s 1938 őszén, mikor Röpke már az Intézetben tanított, ismét Genfben volt (a Népszövetség könyvtárában dolgozott ideiglenes munkatársként; vö. Litván – S. Varga, 1995: 103–116.), valószínűleg személyesen nem ismerték egymást. Azonban Röpkenek jó barátai voltak Bibó egykori professzorai között. S ami ennél fontosabb, mindkettőjükre jelentős hatást gyakoroltak Ferrero nézetei.

Bibó esetében Ferrero hatása közismert (vö. Ferenczi 1993; Kovács 2001), ám a francia forradalom kettős arculatának, illetve a legitimitás „láthatatlan szellemeinek” ferrerói koncepciója Röpket is befolyásolta. 1942 augusztusában *Guglielmo Ferrero és a legitím uralom problémája* címmel írt nekrológot a történésről (Röpke, 1942b). „Hogy Guglielmo Ferrero történészként és történetpszociológusként néhány hónappal halála előtt még a legmelegebb szavakkal tudatta velem fenntartás nélküli egyetértését, rend-

³ Különösen az NDK és a Szovjetunió lexikonjai, de a hazai Akadémiai Kislexikon (1968) is erről tanúskodnak. Vö. Röpke, 1959: 312, J. Horváth, 1990: 11. Mátyás Antal elméletörténeti áttekintése is erősen negatív, torzító értékeléssel emlékezett meg róla (Mátyás, 1963: 613–615).

⁴ Szent István *Intelmeinek* híres mondatát „*unius linguae uniusque moris regnum fragile et imbecille est*” (Röpke, 1958: 330) idézi, Madáchra hivatkozik (1946: 137), az 1956-os forradalom leveréséről, Nagy Imréék kivégzéséről a szokásosnál is nagyobb patósszal ír („Magyarország morális vereséget mért a Szovjetunióra.” 1957: 15, 1959: 317).

kívül boldoggá tett” – írta Röpke a *Civitas Humana* előszavában a *Gesellschaftskrisis der Gegenwart* értékelésével kapcsolatban (Röpke, 1946: 15.). Ugyanítt részletesen és egyetértőleg idézte Ferrero *Hatalom* című munkáját (Ferrero, 1942), amelyből a legitimitás magyarázatát, a forradalmak illegitimitását, illetve a szocializmust mint a francia forradalomnál is veszélyesebb második kísérletet értelmező elképzelését kölcsönözte (1946: 172–177.). Ferreróra hivatkozva nevezte Röpke a modern tömegtársadalmakat a „kvantitatív civilizáció” megtestesítőinek (1958: 80.). Ugyancsak Ferrero nyomán szólt a kereszténység döntő szerepéről az ókori fáraói szellem (*esprit pharaonique*, vagyis az uralkodók isteni jellegének) megszüntetésében (vö. Ferrero, 1931: 255-6.).⁵

Bibó és Röpke munkásságát bizonyos értelemben összekapcsolja Mannheim Károly neve is (vö. Lányi 2002: 5-7.). Sok helyen támaszkodott Röpke Ortega munkáira is, amelyek hatása, részben Németh László közvetítésével, Bibónál is kimutatható (Csejtej, 2001).⁶

2. Röpke élete, munkássága, visszhangja

Wilhelm Theodor Röpke 1899. október 10-én született Alsó-Szászországban, a Hannover melletti Schwarmstedtben.⁷ Apai ágon

több nemzedéken keresztül falusi orvosoktól származott, de voltak ősei közt evangélikus lelkészek, s Nancyból menekült hugenották is. Anyai ágon Hanza-kereskedők és brémai parasztok voltak az ősei. Iskoláit szülőfalujában kezdte, majd Stade városában végezte a gimnáziumot. 1917-ben érettségizett, majd egy éves nyugat-franciaországi katonai szolgálat után a göttingeni, a tübingeni és a marburgi egyetemen tanult jog- és államtudományt. 1921-ben Marburgban doktorált politikatudományból, majd 1922-ben habilitált ugyanott politikai gazdaságtan tárgykörben. 1924-ben a német nyelvterületen legfiatalabbként egyetemi magántanárrá nevezték ki Jénába. Az 1926–27-es tanévben *visiting professor*-ként agrárkérdéseket tanulmányozott az Egyesült Államokban. 1928-ban rendes tanári kinevezést kapott Grazba, a következő évben pedig a marburgi egyetem „ordinárius”-ává (nyilvános rendes tanárává) választották. 1930–1931-ben, a gazdasági világválság idején részt vett a Brüning-kormány által létrehozott szakértői bizottság munkájában, mely a munkanélküliség problémáját vizsgálta. Ekkor, Keynest megelőzve, keresletélénkítő beavatkozást (*Initialzündung*) javasolt.

A nemzetiszocialista hatalomátvétel után náciellenes megnyilvánulásai miatt az elsők közt távolították el az egyetemről. Ekkor

⁵ Ferrero a könyv „Kereszténység és pogányság” fejezetében a következő történettel vezette be ezt a különös (és egy másik helyen is idézett – Röpke, 2000: 133. – J. Horváth által némileg félreértve „despota”-ként magyarázott) fogalmat: „Történelem vagy legenda, Napóleon, mikor még csupán Bonaparte tábornok volt, az egyptomi hadjárat idején egy nap, mikor meglátogatta a fáraók egyik templomának romjait, állítólag ezt mondta: »Ha az az ötletem támadna, hogy Isten fiának nyilvánítsam magam, mint Nagy Sándor vagy e fáraók valamelyike, mekkora nevetés törne ki szerte a világon! Nincs mit tenni, a mi időnkben már túlságosan értelmesek az emberek. »Szellemes mondás ez, semmi több vagy más, ha elhangzottak ezek a mondatok. Ez a tréfa azonban mélyebb értelmet hordoz, mint kitalálója gondolta, hiszen

képszerűen bemutatja a történelem legnagyobb forradalmát, a keresztény forradalmat, mely Nyugaton mindörökké megszüntette a fáraói szellemet.”

⁶ Érdekes párhuzam, hogy a két szerző sokban hasonló s mindkét esetben saját értékvilágukat tükröző értékelést ad Gide két útibeszámolójáról: Röpke 1937-ben írott recenziójában a *Retour de l'URSS*-ről (Visszatérés a Szovjetunióból; 1959: 109–114.), s Bibó 1966-os lektori jelentésében a *Voyage au Congo*-ról (Kongói utazás; 1987: 359–361.). Azt, hogy ezen értékvilág miből táplálkozott, Bibó esetében ismertnek feltételezzük (vö. Dénes 1993a, 1999, 2001.), Röpke esetében pedig a következő pontban tekintjük át.

⁷ Az életrajzra lásd Röpke, 1958: 13–24.; 1959: 41–42.; 397.; 1964.; 2000: 11–13.

családjával (három gyermeke volt) Hollandiába, majd Törökországba menekült. Az iztambuli egyetemen tanított 1937-ig, amikor William Rappard meghívására Genfbe költözött. Az *Institut Universitaire de Hautes Etudes Internationales* professzora lett, s a tanítás mellett, haláláig, nemzetközi gazdasági kérdések kutatásával foglalkozott. Bár 1940-től többször is hívták az Egyesült Államokba, Röpke Európában maradt, hogy gondolataival közelebből hathasson a háború után újjászerveződő Európa életét meghatározó döntésekre (vö. Röpke, 1976: 43-46.). A negyvenes évek végén kezdődő „német gazdasági csoda” elméleti megalapozásában döntő része volt. Az ötvenes-hatvanas években Európa- és Amerikaszerzte előadásokat tartott, és kitüntetésekben, elismerésekben részesült. 1966. február 10-én halt meg szívrohamban a Genf melletti Coligny-ban.

Munkássága szerteágazó és nagy terjedelmű.⁸ Szorosan vett közgazdasági írásai mellett jelen tanulmány szempontjából legfontosabbak a több nyelvre is lefordított és sok kiadást megért társadalmpolitikai és -filozófiai könyvei: *Die Gesellschaftskrisis der Gegenwart* (1942), *Civitas Humana. Grundfragen der Gesellschafts- und Wirtschaftsreform* (A társadalmi és gazdasági reform alapkérdései, 1944), *Internationale Ordnung* (A nemzetközi rend, 1945), *Die deutsche Frage* (A német kérdés, 1945), *Jenseits von Angebot und Nachfrage* (A kereslet-kínálaton túl, 1958), valamint tanulmánygyűjteményei: *Mass und Mitte* (Mérték és közép, 1950), *Gegen die Brandung. Zeugnisse eines Gelehrtenlebens unserer Zeit* (Az ár ellen. Egy mai tudós pályájának tanúságtétele, 1959), *Wirrnis und Wahrheit* (Zürzavar és igazság, 1962), *Wort und Wir-*

kung (Szó és hatás, 1964). Írásainak jelentős részét teszik ki a napilapokban világszerzte megjelent aktuális problémákra reflektáló vitacikkek. Röpke széleskörű olvasottsága és műveltsége lehetővé tette, hogy a közgazdasági irodalom naprakész ismerete mellett írásaiban jelentős történelmi, filozófiai, pszichológiai s szépirodalmi anyagot is felvonultasson – latin, angol, francia és olasz nyelven.

Röpke magát elsősorban közgazdásznak tartotta, aki amatőr szociológusként és felelős gondolkodóként a társadalmi problémák összessége iránt érdeklődött. Közgazdasági nézetei alapján az ún. neoliberais vagy ordo-liberais iskolához szokás sorolni.⁹ Gazdaságpolitikai elképzelései az *Ordnungspolitik*, a decentralizáció, a dekoncentráció, a piacokonform beavatkozás és a környezetvédelem fogalmi köré épülnek. A „harmadik utat” a parancs- vagy tervgazdaságként értelmezett szocializmus s a korlátozatlan, ún. manchesteri liberalizmus „veszélyes eszméivel” szemben védelmezte. 1947-ben egyik alapítója volt a *Mont Pèlerin Society*-nek.

Röpke gondolatai az európai kereszténydemokraták s az amerikai újkonzervatívok körében egyaránt visszhangra találtak. Európában elsősorban a német gazdasági újjáépítés teoretikusaként, Amerikában pedig olyan szerzőként értékelik, aki a decentralizált kormányzat, a széles tulajdonosi kör, a közvetítő intézmények, a polgári erények, a vallási tolerancia és az alkotmányos demokrácia svájci hagyományai által inspirálva, a kapitalizmus szocialista és tradícionalista bírálataival egyidejűleg számot vetve, olyan szabadpiaci gazdasági rendszer mellett

⁹ A neo-előtag itt a XIX. századtól megkülönböztetett liberalizmusra (s nem az 1970-es évektől kibontakozóra), az ordo- pedig az 1948-ban indult *Ordo. Jahrbuch für die Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft* folyóiratra utal, melyet a német szociális piacgazdaság teoretikusai szerkesztettek (többek közt Walter Eucken, Franz Böhm, Alfred Müller-Armack.) A két liberalizmus-fogalomra vö. Boelcke, 1980.

⁸ Bibliográfiája mintegy nyolcszáz tételre rög. Lásd Röpke, 1959: 398-417. (1959-ig), 1964: 360-365. (1959-1964), Hoppmann, 1968 (1920-1968), Schnack, 1977 (1967-1976).

állt ki, amely élesen megkülönbözteti a legitim és illegitim kormányzati beavatkozást; briliáns és komplex gondolkodó, aki a klasszikus hagyomány szerinti kozmopolita liberális, szilárdan hitt a szabad gazdaságban, az erős pénzben, a helyi jogokban és a régi polgári erényekben (Ebeling, 1999; Zmirak, 2000).

3. Kapitalizmus, szocializmus: két utópia?

Bibó és Röpke munkásságában könnyű tematikus egybeeséseket találni: a francia forradalom, a kereszténység és a liberalizmus történelmi szerepe, a német történelem fordulópontjai, a nemzetközi rend problémái mindkettőjüket foglalkoztatták. A témák bőségéből jelen keretek közt csupán a szerzők szocializmussal, kapitalizmussal és ezekhez kapcsolódóan a modernitáskritikával összefüggő nézeteinek párhuzamba állítására vállalkozhatom.

3.1. Röpke és a szabad piac

A Jenseits von Angebot und Nachfrage angol kiadásának (*A Humane Economy: The Social Framework of the Free Market*, 1960: 4.) előszavában Röpke megfogalmazza, hogy könyvét, amely egyszerre a piacgazdaság védelme a kollektívizmussal és totalitárizmussal szemben, s a piac erkölcsi, politikai keretének és feltételeinek hangsúlyozása, milyen reakciókkal fogadták.¹⁰ A kollektivistá-centralista eszmék hívei *en bloc* elvetették. Az „ökonomisták, racionalisták,

utilitaristák” csak a kereslet-kínálat mechanizmusáról írottakat fogadták el. A moralisták és romantikusok, akik csak a kereslet-kínálaton túlit értékelték a könyvben, azzal vádolták, hogy ő is keményvonalas közgazdász lett: a közgazdaságtan megrontotta tisztá lelkét. Végül voltak olyanok is, akik egészében kedvezően ítélték meg.

Úgy vélem, a fentiekből kiindulva Röpke életművének értékelésekor a következő kérdés vetődik fel: hogyan lehetséges egy nem kollektivistá és nem reakciós konzervatív kapitalizmuskritika, vagy másként fogalmazva, egy érték-elkötelezett és piacpárti nem racionalista liberalizmus. Ez a két felfogás olykor csak egyazon dolog kétféle megfogalmazásának látszik, máskor nagyobb a távolság. Az egyes művek hangsúlyai eltérőek még azonos korszakban is. Így az előbbi (konzervatív) hangsúly olvasható ki már-már reménytelen pesszimizmussal ötvöződve a beszédes című posztumusz *Torheiten der Zeit. Stellungnahmen der Gegenwart* (A kor balgaságai. Jelenkori állásfoglalások, 1966) soraiból, s az utóbbi piacelvű felfogás a *Die Lehre von der Wirtschaft* (Közgazdaságtan, 1968) posztumusz 11. kiadásából.

A *Torheiten der Zeit*-ben (1966: 22-64.) Röpke sorra vette, s keserű hangon elutasította az akkori gazdasági, társadalmi, szellemi élet számos jelenségét. A gazdasági növekedés és a termelékenység kultuszát, a bulvársajtót, a diszkréció, a tapintat és a magánszféra hiányát; a táj, a természet és a környe-

¹⁰ Hogy Röpke harmadik útja mit jelent, részben attól függ, hogyan értelmezi az első s a második utat. Lányi Kamilla szerint (2002: 13. 12. lj.) „Röpkénél a végletes racionalizmussal beoltott liberalizmus áll szemben a (kommunizmust és szocializmust is felölelő) kollektívizmussal”, s Röpke e két rossz lehetőség között keres harmadik utat. Ugyanakkor a racionalizmus, szcientizmus, társadalmi mérnökösödés Röpke szemében (aki mellel e gondolatkörbe sorolja Mannheimet is, Röpke, 1942a: 250., 276.) legalább ennyire a kollektívizmus eszmei hátteréül is szolgál. A kapitalizmussal szemben elsősorban a monopolizációs tendenciák, a minimális szociális biz-

tonság hiánya s önnön társadalmi, szellemi alapjainak rombolása miatt foglalt állást. Ugyanakkor (mint egy Benedetto Croce-nak recenziójáért írt köszönőlevélben kifejti, Röpke, 1976: 68-69.) az általa támogatott piacgazdaság nem öncél, csupán egy (Croce-éval közös) „magasabb cél” eszköze, ugyanakkor olyan gazdasági berendezkedés, mely a munkamegosztásra épülő társadalomban szükségszerűen hozzátartozik a liberális társadalmi és állami struktúrához. Bibó némileg másképp fogalmaz: mint majd látni fogjuk, igent mond a demokráciára és a liberális jogállamra, sőt a szabad vállalkozás elvére is, de szerinte ez nem szükségszerűen jár együtt a kapitalizmus elfogadásával.

zet lerombolását a technizálás és anyagi haladás jegyében; a pesszimizmust, a relativizmust, a jakobinus jellegű abszolút demokráciát, a morális normák korlátai nélkül értelmetlenné, sőt perverzvé váló szabadságot; az oktatás doktriner egalitarizmusát, amely nem veszi tudomásul, hogy a tehetőség ritka, és öngyilkos módon túlhajtja a demokratikus doktrínát, a képzés egyoldalúságát, specializáltságát; a végső meggyőződéseket, parancsokat és hittartalmakat mint előfeltételeket s tabukat a „miért ne?” jelszavával szétzúzó felfogást, a Bergson-féle nyitott társadalmat (vö. Bergson, 2002; Popper 2001: 446.), azt, hogy a reakciót nagyobb veszélynek tekintsék, mint a forradalmat, s hogy a múlt javait egy olyan növekedés fűtőkazánjában tüzeljék el, mely ráadásul inflációt okoz. Úgy látta, hogy a *numinózusszférájának* szisztematikus lerombolása után maradt űrt az ember lelkében, aki továbbra is *homo religiosus*, egyfajta hamis humanizmus, az ember önistenítése: *hominizmus* tölti ki (1966: 109-110.).

A közgazdasági tankönyvben ellenben azt mondta, hogy míg a klasszikus közgazdaságtan világnézeti, a modern (azaz a neoklasszikus) instrumentális jellegű: nem vezet vulgár-liberalizmushoz, hanem a gazdaságpolitika nélkülözhetetlen eszköze (1968: 39.). Az üzleti elv csak a célnak megfelelő eszköz kiválasztásáról szól, tetszőleges célokhoz rendelhető hozzá. Jótékonyasági szervezetek is pénzszerzéshez folyamodnak működésük érdekében (uo. 61.). „Gazdasági rendszerünket a legtöbb ember valószínűleg azért érti félre, mert bizonyos jelenségeket, melyektől idegenkedik, a »kapitalizmus« káros vagy értelmetlen kinövéseinek tart, holott valójában vagy olyan jelenségekről van szó, melyek mögött egy minden gazdasági rendszerben betöltendő hasznos funkció rejlik, vagy olyanról, mely minden gazdasági rendszerben többé vagy kevésbé elkerülhetetlen.” (uo. 303.) Költség, ár, ren-

tabilitás, kamat, földjádék nem a kapitalizmus örögi találmányai, hanem egy rendkívül kifinomult és szellemes mechanizmus elemei, s olyan feladatot töltenek be, amellyel mindenféle gazdasági rendszernek szembe kell néznie. Azok között is, akik megértették a piaccgazdasági rendszer szabályozási mechanizmusát, vannak olyanok, akiknek különös nehézséget okoz elfogadni, hogy a termelést a rentabilitás elve irányítja. Ezen elv mögött ugyanis pénzhétséget, a közösség kárára az egyéni hasznok keresését, vagyis valami erkölcsileg alacsonyabb rendűt látnak. Valójában azonban a dolog bonyolultabb. Ugyan az emberek manapság ugyanúgy, mint mindig, kívánságaik legmagasabb fokú kielégítésére törekcsenek, e kívánságok azonban minden korban, s ma is nagyon eltérők (uo. 304-305.). Ez a gazdasági rendszer a teljesítményelv uralma által a fogyasztó uralmát valóstítja meg (uo. 307.). Röpke hozátette, hogy a kapitalizmus kifejezést célszerű elkerülni, mert a marxizmus révén létrejött osztályharcos és gyűlölettel jelentését máig nem veszette el, ezért tudományos alkalmazhatósága igencsak kétes. Gazdasági rendszerünk alapjában véve versenyrendszerként működik, s így is kell megörizni – mondta (uo. 337.).

A kollektivistá alternatíva legalább öt szempontból marad alul a végső soron a fogyasztói döntések által irányított versenygazdasággal szemben (uo. 308–309.):

1. nem képes a gazdasági rend és bőség problémáját kielégítően megoldani,
2. ellentmondásba kerül elemi jogi és szabadságeszméinkkel,
3. ahelyett, hogy megoldaná a monopólium-problémát, kikerülhetetlen és mindent átfogó állami szupermonopóliumot vezet be, mely minden magánmonopóliumnál rosszabb,
4. összeegyeztethetetlen a nemzetközi közösség követelményeivel,
5. elkerülhetetlenül permanens inflációhoz vezet.”

A kommunista gazdaság természetesen nem megvalósíthatatlan, de megvalósítása tragédiát jelent. Ha a gazdasági rendszerek eredményességét azon mérjük, hogy az embereket és jólétüket mennyire szolgálja, alulmarad; ha azonban azt nézzük, hogy mennyire képes koncentrálni a gazdasági erőfeszítéseket a politika szolgálatában, a mérleg a javára billen (uo. 318.).

Röpke – s ez talán magyarázat a fenti kettősségre – négy problémát tartott szükségesnek elkülöníteni, amellyel a nyugati világ gazdasági és társadalmi rendjének reformja során szembe kell nézni. Szerinte mindegyik kérdésre külön-külön kell választ adni.

1. A rend kérdése. Ha az önellátó parasztgazdaságok rendszerének lehetőségétől eltekintünk, a gazdaság működéséhez szükséges rendező és ösztönző erő csak kétféle lehet: szabadság vagy parancs. Kizárólag piac- és parancsgazdaság közül választhatunk. Ezt az alternatívátlan dichotómiáról szóló tételt Röpke többször és több oldalról ilyekeztet alátámasztani. Mivel e tétele karakteresen ellentétes Bibó álláspontjával, kissé hosszabban idézek az érvelésből:

„Nincs mód kitérni valamilyen harmadik irányba, szövetkezetek, szakszervezetek, sokféle néven ismert olyan képződmények felé, mint a *Tennessee Valley Authority* vagy korporativizmus, hivatásrendi gazdaság, decentralizmus vagy bármi néven nevezendő »pótszocializmus« felé.”

A piacgazdaság és a parancs-, illetve tervgazdaság mellett nincs harmadik lehetőség: a piaci szocializmus nem lehetséges (Röpke, 1946: 90.; 1968: 331.). A szövetkezetek a piacgazdaság fontos és pártolendő intézményei, de teljesen illuzórikus egy új gazdasági rendszer elemeiként elképzelni őket (1946: 90-91.). Hasonlóképp vélekedett Röpke a munkavállalói részvétel (*Mitbestimmung*) kérdésében, amelyet egyébként Németországban 1950-ben intézményesítettek (1958: 354-355.):

„Egyrészt teljes rokonszenvet és támogatást érdemel a munkások és alkalmazottak kívánsága, hogy közreműködőként bizalommal legyenek irántuk, és hogy a beavottakhoz tartozzanak, akiknek ezzel együtt a felelősség megfelelő részét is viselniük kell, ahogy az üzemi önkénnyel szembeni védelem iránti követelésük is, s végül az a kívánságuk, hogy a bérpolitikai érdekütközések során közreműködőként messzemenően azonosulhassanak az üzemmel. Másrészt azonban mereven el kell utasítani azt a törekvést, hogy a dolog természete által megkövetelt alárendeltséget a vállalat sikere szempontjából lényeges döntéseknél felszámolják, s hogy olyanokat engedjenek osztozni a felelősségben, akiket sem az ehhez szükséges szakismeret, iskolázottság és tehetség, sem a megfelelő kockázat átvállalása nem legitimál. Annál inkább jogosan szegülünk szembe ezzel a törekvéssel, minél inkább a szakszervezeti hatalom üzemvezetésre való pusztá kiterjesztése rejlik mögötte, s legfőképpen akkor, ha innen indulna ki azon gazdasági berendezkedés, a piacgazdaság felszámolása, mely a piacot határozza meg olyan tényezőként, melynek parancsai a vállalatvezetés döntéseit helyes irányba ilyekeztet terelni.”

Mivel azonban a nyugati ember szabadságigénye és a nemzetközi közösség nem fér össze a parancssal mint ösztönző és irányítórendszerrel, egyedül a piacgazdaság marad a rendkérdés válaszáként. Ez egyúttal szabad árképzést, versenyt, a veszteség kockázatát és a nyereség esélyét, felelősségvállalást, szabad kezdeményezést és magántulajdont jelent (1968: 331-332.). Azonban nem jelent visszatérést a kapitalizmus történelmileg ismert útjára. A gazdaságpolitikának új irányt kell követnie, mely három fontos elemből áll: 1) a piac szilárd kereteket igényel, az államra ezért jelentős feladatok hárulnak: egészséges pénzrendszer és okos hitelpolitika, 2) jól átgondolt jogrendszer,

mely kizárja a piaci szabadsággal való visszaélést, 3) a piacgazdaság számos tökéletlenségének mérséklését szolgáló intézkedések.

2. A szociális kérdés. Mivel a rend kérdése és a piac válasza csak a termelés mennyiségéről szól, külön kell vizsgálni a szociális (elosztási) kérdést. Ez a piacgazdasági működés eredményezte elosztás bizonyos korrekcióját, a biztonság garantálását és a gyengék védelmét jelenti.

3. A hatalom elosztásának politikai kérdése is elkülönül a gazdasági rend kérdésétől, bár a piacgazdaság azt jelentős mértékben megoldja, amennyiben mind a piaci, mind a politikai hatalmi koncentrációt meggátolja.

4. Az erkölcsi-vitális kérdés arra vonatkozik, hogy mi ad értelmet az életnek, mi biztosítja a boldogságot. Az anyagi javak csak eszközök, a cél a teljes, az emberi természetnek megfelelő élet, melyet azonban az elgépiesedés, elszemélytelenedés, proletarizálódás, a családok felbomlása, s városi-technikai civilizációnk többi negatív tényezői igen komolyan veszélyeztetnek. Aki emiatt elveti a piacgazdaságot, az nagyon figyelemreméltó indokkal cselekszik. Meg kell azonban gondolnia, hogy a piacgazdaság nem ezekre a kérdésekre ad választ, csak a kereteket biztosítja, melyeken belül e végső, mélyebb kérdés megoldását kereshetjük. Azt viszont egyedül ez biztosítja, hiszen csak így lehetséges a szabadság rendje (*Ordnung in Freiheit*), amely nélkül minden más hiába.

Ez a gazdaságpolitika Röpke szerint a mérték és arány politikája, amely a kolosszális kultusza, a centralizáció, a túlszervezés, a szabványosítás, a nagyobb = jobb hamis jelszava, az eltömegesedés és a mamutképződmények helyett előnyben részesíti a kis- és középtulajdont, támogatja a parasztságot, korlátozza az iparvárosok növekedését,

visszaállítja a munka méltóságát és a hivatásgondolatot, s segíti, hogy az emberek gyökeret eresszenek (*Verwurzelung*; Röpke, 1968: 334-335.).¹¹

3.2 Bibó és a kölcsönös szolgáltatások társadalma

Röpkével ellentétben Bibó számára a kapitalizmus és a szocializmus problémája csak kisebb részben fogalmazódott meg a gazdaságpolitikai aktualitások kérdéseként. A gazdaság szférája többnyire csak annyiban érdekelte, amennyiben az emberi méltóság, szabadság, igazságosság alapértékeivel kapcsolatos kérdések vetődtek fel benne. Számára a harmadik út a kapitalista liberalizmus és a szocializmus-kommunizmus között vezet, a kölcsönös szolgáltatások társadalma felé (Bibó, 1990: 761-782.; 1993: 334-335.). Ugyanakkor a Márciusi Fronttal kapcsolatos tevékenysége (Litván – S. Varga, 1995: 166-176.), később a Mannheim-recenzió (Bibó, 1986a: 243-270.) már a hagyományosan harmadik utasnak nevezett elképzelésekkel való kapcsolatot jelzik. Lányi Kamilla szerint (2002: 6.) Bibó, 1943-tól „élete végéig eltökölt harmadikutasnak vallja magát”.

Bibó következetesen elválasztotta egymástól a liberális demokrácia egyetemes szabadságprogramba illeszkedő értékeit, vívmányait és a nyugati társadalmak gazdasági berendezkedését (Litván – S. Varga 1995: 567.). Ugyanakkor a liberalizmus teherátételének nevezte, hogy az alárendeli magát a nagytőke önigazolásának. Ennek kifejtésével ér véget, pontosabban itt szakad meg *Az 1956 utáni helyzetről* szóló írása (Litván – S. Varga 1995: 572.). Ugyanezt, vagyis a liberális demokrácia teherátételeit az élete legvégén írt vázlatban így összegezte (Bibó, 1990a: 798.): „A tulajdon fétise, a polgárság mítosza,

¹¹ 1946-ban a gazdasági és társadalmi reform teljes sémájaként a következő lépéseket fogalmazta meg (1946: 100.): „I. Valódi versenyrend létrehozása (monopólium-ellenes politika) / II. Pozitív gazdaság-

politika (1. Keretpolitika / 2. Piacpolitika (liberális beavatkozás) / III. Gazdasági-társadalmi struktúrapolitika (kiegyenlítés, decentralizáció, „gazdasági humanizmus”) / IV. Társadalompolitika.”

a kapitalizmus monstruma, a részvénytársaság ferdeségei, valamint a munkáskapitalizmus meséje.”

A kapitalizmussal szemben Bibó legfőbb kifogása, hogy „az aránytalan, funkciótlan és felelőtlen nagyvagyton”, a „mamuttulajdon”, a nagybirtok, nagytóke, nagyhivatal révén, részben tovább ís éltetve feudális uralmi formákat, az ember ember feletti hatalomgyakorlásának egyik módja valósul meg (Litván – S. Varga 1995: 572.). Az ilyen méretű vagyont nem igazolják a magántulajdont megalapozó érvek (tudniillik, hogy a magántulajdon a személyiséget kibontakoztató, saját munka közegét jelentő terep addig a határig, amíg a tevékenység az egyén számára közvetlenül áttekinthető), ráadásul az örökölhető vagyon lényegét tekintve ugyanolyan, mint az öröklött királyság vagy hivatal (vö. Huszár 1989: 266.).¹²

Az 1956 októberének végén írt ügynevezett *Fogalmazvány*-ban (Bibó, 1990b: 93–102.; Litván – S. Varga 1995: 421–428.) a következő elméleti megkülönböztetést tette (Litván – S. Varga 1995: 425–426.):

„A kapitalizmus nem a legfőbb és egyetlen ellensége a modern társadalomfejlődésnek, hanem csupán annyiban az, amennyiben zsarnokságra, elnyomásra, kizsákmányolásra ad lehetőséget. [...] A kapitalizmus, abban a részében, amelyben a szabad vállalkozás rendszerét jelenti, az egyik hatásos mozgatója az ember technikai haladásának [...] A kapitalizmus alapvető baja, [...] hogy a szabad vállalkozás lehetősége eredendően csak a társadalom kis része számára áll fenn. A kapitalizmusellenes forradalomnak fő feladata nem a szabad vállalkozás rendszerének a megsemmisítése, hanem a birtokviszonyok igazságtalanságának a megszüntetése.”

¹² Az *Ókécskei előadásban* egyenesen úgy fogalmaz: „A nagytőkés nem magántulajdont bír. Magántulajdon az, hogy az ember a maga munkájával átfog valamit. [...] Ő egy hatalmi szervezetnek a csúcán van, akárcsak régen a császár vagy a király.” (Bibó, 1999: 297.)

Bibó felfogásában a kapitalizmus nem önálló állomása a társadalomfejlődésnek, bár a történelemben ténylegesen létező „társadalmi-gazdasági formáció”, amelynek nyertesei egyúttal a liberális demokrácia haszonélvezői (de nem kitalálói, és adott esetben el is felejtkeznek annak elveiről). Nem tartozik az értéket hordozó társadalomszervezési technikák közé *sub specie aeternitatis*, ugyanakkor (az 1971-1972-es előadás szerint) elképzelhető (s talán kívánatos is), hogy évszázadok alatt, szervesen alakuljon tovább, s erőszak nélkül adja át a helyét a „kizsákmányolás-mentes és osztály nélküli” társadalomnak.

Bibó szocializmus-képének alapja az a nagyszabású elképzelés, amely több megfogalmazásban (az *Ókécskei előadás*, az *1953-56-os vázlat*, *Az európai társadalomfejlődés értelme* – Bibó, 1999: 285-309.; 1993: 326-350.; 1986c: 7-123. – s vázlatosan-töredékesen *Az 1956 utáni helyzetről* – Litván – S. Varga 1995: 547-572.; Bibó, 1990b: 149-177. –, illetve a *Kiegyenlíthetetlen ellentét*. . . – Bibó, 1990a: 761-782., 796-798. – lapjain) végigkísérte munkásságát, s amelyben a hatalmi helyzetek kölcsönös szolgáltatások rendszerévé (Bibó, 1999: 290-291.; 1986c: 92., 95.), a társadalom an-archikussá (1986c: 77., 95.) alakításának programját (utópiáját, társadalomfilozófiáját) fogalmazta meg.¹³ Ebbe a folyamatba illeszkedik Bibó szerint logikus lépésként a szocializmus programja is: a szocializmus érvényes tartalma ugyanis „minden kizsákmányolás megszüntetése” (Bibó, 1999b: 282.), a rabszolgaság, majd a születési előjogok felszámolása után az öröklött vagyon általi hatalomgyakorlás megakadályozása.

A létező kapitalizmus és a létező szocializmus bírálatának Bibónál közös aspektusai is voltak. Ezeket mindenekelőtt a nagy ma-

¹³ Az egész társadalomfejlődésben kizárólag az nevezhető fejlődésnek és jövőbe mutatónak, amely az embert győtrő félelem feloldása, és ennek legfőbb eszközeként a társadalomtechnikák humanizálása, racionalizálása és moralizálása felé mutat.” (Bibó, 1986c: 120.)

gánvállalatokat irányító, a tulajdonost feleslegessé tevő technokrácia, illetve a köztulajdonú nagyvállalatok által teremtett hatalmi helyzetből öncélú hasznot húzó bürokrácia által kétféle formában megtestesített, de lényegileg azonos értelmiségi uralom és az általuk képviselt öncélú, morális értékelésektől elszakadó hatékonyság veszélyében érhetjük tetten. A jogszerűség és hatékonyság problémája, a technikai fejlődésből eredő szabadságkorlátozás veszélyei már korábban, leginkább hangsúlyosan a *Jogszerű közgazgatás...* illetve *Az államhatalmi ágak...* (Bibó, 1986a: 273-294.; 1986b: 369-397.) lapjain megjelentek Bibó gondolkodásában.

A hatvanas-hetvenes években viszont részben új problémafelvetésekkel is találkozunk, amelyek a fogyasztói társadalomra, az *establishment* önállósodó uralmára vonatkoznak, s felfoghatók akár egy általánosabb modernitáskritika elemeiként is. Kovács Gábor (1999a: 42.) idézi egy lektori jelentésből, amelyben Bibó egyetértőleg összegezte egy francia szerző gondolatmenetét:

„A gazdasági és technikai haladás, úgy, ahogyan az ma folyik, nem tényezője az emberi boldogságnak, sőt éppen ellenkezőleg, akadályozza az igazi boldogság kialakulását. [...] Ennek az előerohanásnak a folytatása mind fokozódó nehézségeket fog okozni, és le fog lepleződni az ilyenféle haladásnak az illuzórikus volta. [...] Mindezek mögött ott áll a gazdaság mennyiségi, elsősorban pénzben kifejezhető növekedésének az a programja, mely valóságos fétisévé vált egész gazdasági személetünknek. Hamis ez mindenekelőtt azért, mert nem tüntet fel egy sor, számban és pénzben ki nem fejezhető értéket, illetve értékcsökkenést.”

E gondolatok nagyban emlékeztetnek Röpke kritikus hangjára, bár nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az e tekintetben nem egyértelmű pozíciójú Bibóval ellentétben Röpke mindig élesen elhatárolta magát az értelmiségiek körében Platón óta töretlenül

jelen lévő pénz-, piac-, verseny- és profitellenes kapitalizmus-kritikáktól. (Röpke, 1959: 87–107., vö. Stigler 1989)

4. Összegzés

Bibó gazdasági rendre vonatkozó nézeteit összegezve azt mondhatjuk, hogy gondolkodására 1945 előtt egyrészt két szalon futó (bizonyos elemeiben) konzervatív (és a népiek és Erdei hatására részben szocialista) antikapitalizmus és (elsősorban morális indítatású, kizsákmányolás-ellenes) óvatos társadalomreformer elgondolások jellemzők, melyek másrészt egy szocializációs értékmentákat, társadalmi érintkezési kultúrát teremtő és közvetítő elit által vezetett közösség gondolata, és egy nem forradalmi és nem marxista szocializmus kettősségeként is megfogalmazhatók. Ez a „kisember-szocializmus” (Szilágyi, 1999: 82-83.), „kispolgári szocializmus” (vö. Dénes, 1993b: 315.) sorolja be, harmadrészt, Bibót a tágabb értelemben vett népi mozgalomba.

S itt világosan látszik a következő párhuzam a két életműben. A parasztság és a mezőgazdaság kiemelkedően fontos kérdések voltak Röpke számára is. Összekapcsolódtak a proletárlét felszámolásának igényével, a mérték és arány politikájával, a kolosszális kultuszának kritikájával, a szciztizmus és *saint-simonizmus* (Röpke 2000: 204-208.) mint radikális-szocialista társadalomreform bírálatával, elvezetve egy svájci inspirációjú kispolgárikapitalizmus-koncepcióhoz.

A kettejük közötti különbség mindenestre elég jelentős. Ez a gondolkodásuk háttérét adó történeti kontextuson túl egyesek szerint a jogász és közgazdász perspektíva különbözőségével is összefügghet (vö. J. Horváth 1990: 13.).

Az a gondolat természetesen valamilyen formában mindkettőjüknél megtalálható, amit Röpke így fogalmazott meg: „A gazdaság mértéke az ember, az ember mértéke: viszonya Istenhez.” (idézi J. Horváth 1990:

11.) Mindketten olyan mélyen erkölcsi világgéppel rendelkező protestáns gondolkodók voltak, akik hivatásuknak érezték, hogy a szakértelmiségi pályán lehetségesnél nagyobb körben hassanak. A szabadság elkötelezettjei voltak, s a maguk módján a totalitarizmus minden formájával szemben álltak.

Mindenesetre, míg Bibó a kapitalizmust a szabad vállalkozás rendszerének eltorzult, dehumanizált, uralmivá vált formájaként (amint a kövér kapitalistát a polgár túlérett formájaként; 1999: 294.), a szocializmust pedig a liberális demokrácia szabadságprog-

ramjának logikus folytatásaként értelmezte, addig Röpke-nek csupán a XIX. század végére kialakult „létező” kapitalizmusról volt a Bibóéhoz hasonló negatív álláspontja, a szocializmust viszont a kollektívizmus, a termeszállam, a parancsgazdaság és a totalitarizmus fogalmkörébe helyezve utasította el. Kérdés tehát, vezethet-e ugyanoda Bibó és Röpke harmadik útja...

Kulcsszavak: *Bibó István, harmadik út, kapitalizmus, liberalizmus, piac, Röpke, szocializmus*

IRODALOM

- Bergson, Henri (2002): *Az erkölcs és a vallás két forrása*. Szent István Társulat, Budapest
- Bibó István (1986a, b, c, 1990a): *Válogatott tanulmányok* (1–3.kötet: vál. Huszár Tibor, szerk. Vida István. 1–4. kötet: vál. ifj. Bibó István és Huszár Tibor, szerk. ifj. Bibó István) Magvető, Budapest
- Bibó István (1987): *Lektorjelentések*. Újhold évkönyv. 1, (szerk. Lengyel Balázs). Magvető, Budapest, 359–385.
- Bibó István (1990b): *Különbség*. Bethlen Gábor Könyvkiadó, Budapest
- Bibó István (1993): Az európai társadalomfejlődésről szóló mű egyik vázlata. In Dénes 1993a: 323–350.
- Bibó István (1999): Ókécskei előadás. In Dénes, 1999: 285–309.
- Boelcke, Willi Alfred (1980): Liberalismus. *Handwörterbuch der Wirtschaftswissenschaft*. Bd V. Gustav Fischer–Mohr–Vandenhoeck–Ruprecht, Stuttgart–New York–Tübingen–Göttingen–Zürich, 41–46.
- Csejtei Dezső (2001): Ortega y Gasset Németh László és Bibó István munkásságában. In: Dénes, 2001. 211–234.
- Cserne Péter (2002): *Kapitalizmus és szocializmus Bibó István gondolatrendszerében*. Előadás a Bibó István Szellemi Műhelyben. Budapest, kézirat.
- Dénes Iván Zoltán (szerk.) 1993a. *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Tanulmány Kiadó, Pécs
- Dénes Iván Zoltán (1993b): A liberális demokrácia érvényes vívmányai. Utószó. In uő (szerk.): *Szabadság és nemzet. Liberalizmus és nacionalizmus Kelet- és Közép-Európában*. Gondolat, Budapest, 309–318.
- Dénes Iván Zoltán (szerk.) (1999): *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Osiris, Budapest
- Dénes Iván Zoltán (szerk.) (2001): *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Új Mandátum, Budapest
- Ebeling, Richard M. (1999): Wilhelm Röpke: A Centenary Appreciation. The Freeman. 49, 10, Internet: (<http://www.libertyhaven.com/countriesandregions/germany/wilhelm.shtml>). 2003. április 9-i állapot)
- Ferenczi László: Guglielmo Ferrero. In Dénes, 1993a. 48–61.
- Ferrero, Guglielmo (1931): *La fin des aventures. Guerre et paix*. Rieder, Paris
- Ferrero, Guglielmo (1942): *Pouvoir. Les génies invisibles de la cité*. Brentano's, New York. Magyarul: *Hatalom. A legitimitás elvei a történelemben*. Kairosz–XX. Századi Intézet, Budapest, 2001.
- Hieronymi Ottó (1991): Mit jelent ma Wilhelm Röpke öröksége? (Interjú) Hitel. 4, 2, 28–29.
- Hoppmann, E. (Hrsg.) (1968): *In memoriam Wilhelm Röpke*. N. G. Elwert, Marburg
- Huszár Tibor (1989): *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Kolonel. [Magyar Krónika], Budapest–Debrecen
- J. Horváth Tamás (1990): „Harmadikutas” volt-e Röpke? 2000. 2, 5, 11–14.
- J. Horváth Tamás (1991): Világosság és bátorítás (25 éve halt meg Wilhelm Röpke). Hitel. 4, 2, 21–23.
- J. Horváth Tamás (1993): Bevezetés Wilhelm Röpke „önarcképéhez”, Magyar Szemle. 2, 2, 158–159.
- Kovács Gábor (1999): A kapitalizmus és a hatékonyság fogalmai Bibó István gondolatrendszerében. Magyar Napló. 8, 40–43.
- Kovács Gábor (2001): Félelem, hatalom, legitimitás. In Dénes, 2001: 235–264.
- Kovács Gábor (2002): Harmadikutas magyar gondolkodók. Németh László, Hajnal István, Bibó István. Liget. 8. 64–75.
- Lányi Kamilla (1996): Szociális piacgazdaság – nálunk, most? Eszmétörténeti vázlat. 2000. 8, 4, 8–17.

- Lányi Kamilla (2002): Bibó István harmadik útjai. Világosság, 43, **2-3**, 3-15.
- Lengyel Géza (1943): Röpke harmadik útja. Magyar Szemle. Újraközzölve: Magyar Szemle ú. f. (1992) 1, **2**, 99-106.
- Litván György – S. Varga Katalin (szerk.) (1995): *Bibó István (1911-1979) Életút dokumentumok-ban.* (vál. Huszár Tibor). 1956-os Intézet-Osiris-Százdveg, Budapest
- Mátyás Antal (1963): *A polgári közgazdaságtan története.* KJK, Budapest
- Popper, Karl R. (2001): *A nyitott társadalom és ellenségei.* Balassi, Budapest
- Röpke, Wilhelm (1936): Szocializmus, tervgazdaság, konjunktúra. Közgazdasági Szemle. **3-4**, 129-144.
- Röpke, Wilhelm (1942a): *Die Gesellschaftskrisis der Gegenwart.* Eugen Rentsch, Erlenbach-Zürich
- Röpke, Wilhelm (1942b): Guglielmo Ferrero und das Problem der legitimen Herrschaft. Neue Zürcher Zeitung. augusztus 19-20.
- Röpke, Wilhelm (1946): *Civitas Humana.* 2. kiadás. Eugen Rentsch, Erlenbach-Zürich-Stuttgart
- Röpke, Wilhelm (1957): *Freie Welt und Totalitarismus.* Angelsachsen, Bremen
- Röpke, Wilhelm (1958): *Jenseits von Angebot und Nachfrage.* Eugen Rentsch, Erlenbach-Zürich-Stuttgart
- Röpke, Wilhelm (1959): *Gegen die Brandung. Zeugnisse eines Gelehrtenlebens unserer Zeit.* Hrsg. A. Hunold-Eugen Rentsch, Erlenbach-Zürich-Stuttgart
- Röpke, Wilhelm (1960): *A Humane Economy. The Social Framework of the Free Market.* Gateway Editions, South Band
- Röpke, Wilhelm (1964): *Wort und Wirkung.* Martin Hoch, Ludwigsburg
- Röpke, Wilhelm (1966): *Torheiten der Zeit.* Christiana Verlag, Zürich
- Röpke, Wilhelm (1968): *Die Lehre von der Wirtschaft.* 11. kiadás. Eugen Rentsch, Erlenbach-Zürich-Stuttgart
- Röpke, Wilhelm (1976): *Briefe 1934-1966. Der innere Kompaß.* Hrsg. Eva Röpke-Eugen Rentsch, Erlenbach-Zürich-Stuttgart
- Röpke, Wilhelm (1990): *A kollektívizmus krízise.* Megyei Könyvtár, Békéscsaba
- Röpke, Wilhelm (2000): *Emberséges társadalom – emberséges gazdaság. Válogatás Wilhelm Röpke műveiből.* (ford., vál., jegyz.: J. Horváth Tamás). 2. kiadás. Aula, Budapest
- Schnack, I. (Hrsg.) (1977): *Marburger Gelehrte in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts.* N. G. Elwert, Marburg
- Stigler, George J. (1989): Az értelmiségiek és a piac. In uő: *Piac és állami szabályozás.* Válogatott tanulmányok. vál.: Kertesi Gábor, ford.: Csontos László. Közgazdasági és Jogi, Budapest, 449-460.
- Szilágyi Sándor (1999): Bibót (is) olvasni. In uő: *Ostínato. Publicisztikai dolgozatok, Bibó-tanulmányok és irodalmi stúdiumok.* Új Mandátum, Budapest, 77-86.
- Zmirak, John (2000): *Wilhelm Röpke. Swiss Localist, Global Economist.* ISI Books. Internet: www.isibooks.org/books/300, 2003. április 9-i állapot

